

**ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԸ «ՂԱՐԱՐԱՂՑԻ».
ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՓՆՏՈՏՈՒՔՆԵՐԸ՝
1915Ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԻՑ
ՅԵՏՈՅ¹**

ԽՈՐԷՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

khorenethnography@gmail.com

ՆԱԽԱՐԱՆ

Վարկածը², որի գրաւոր աղբիւրներում զարգացումն էլ սոյն զեկուցման մէջ կը ներկայացնենք, կապուած է մուսալեոցիների սիւնիք-արցախեան³ ծագման հետ: Չնայած մուսալեոցիների ծագման՝ մեզ յայտնի աղբիւրներում փնտռութեան սկիզբը համարուած է 1915ը, իսկ արդէն 1960ականներից էլ հենց առաջ քաշուեց սիւնիք-արցախեան ծագման առասպելաւորումը (վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեանը Սուեիտիայի հայերի բարբառին անդրադառնալուց է նշել սիւնիք-արցախեան ծագման մասին)⁴, պէտք է նշենք, որ այն անընդիստ մշակուել եւ զարգացուել է թէ՛ Հասարակածի եւ թէ՛ Լիբանանի մուսալեոցիների գրաւոր նիւթերում:

Հետազոտութեան առանցքում լինելու են քաղաքական եւ յատկապէս պաշտօնական ելոյթները, գրական ստեղծագործութիւններն ու յուշագրերը, գիտական աշխատանքներն ու հանդէսներում լոյս տեսած ակնարկները, որոնք հիմնականում ներկայացել են որպէս մուսալեոցի մտաւորական հատուածի՝ մուսալեոցիների արցախեան ծագման վերաբերեալ գիտական կամ գեղարուեստական բնոյթի փաստեր եւ որը ժամանակի ընթացքում մեծ տարածում է գտել ժողովրդի մէջ, որպէս հաստատուած, 'ապացուցուած' իրողութիւն:

Բանաւոր պատմութիւնների, գրաւոր աղբիւրների եւ առկայ հետազոտութիւնների համադրմամբ կը ներկայացուի մուսալեոցիների արցախեան ծագման վարկածի իրապատումն ու առասպելացման ընթացքը:

Սոյն վարկածը հանրային պատմութեան (public history)⁵ սահմաններում է առանել իրատեսական, եւ ժամանակին հետազոտողները այս մասին ասել են, որ այս անցեալը մտաւոր դասակարգից չէ կամ բացարձակ ճշմարտութիւն չէ, այլ դրա խնդիրն այն է որ մարդկանց տայ այնպիսի ինքնութիւն, որը կը շնորհի նրանց համապատասխան իրաւունքներ բարցրածայնելու հնարաւորութիւն⁶: Անցեալի պատկերացումները արտացոլում են, առաջին հերթին, էթնիկ խմբի (այստեղ՝ ներէթնիկ խմբի) արդի վիճակը, նրա հայեացքը շրջակայ աշխարհի հանդէպ եւ ապագայի տեսլականը:

Քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական են. գործընթացները, որոնք անելի լայն ընկերաքաղաքական տարածութիւն են ընդգրկում, ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցութիւն են թողնում տուեալ խմբի ինքնարտայայտման եւ պատկերացումների վրայ, աշխարհաճանաչողութեան վրայ:

Դրանից ելնելով էլ եթէ մարդու փոխյարաբերութիւնները անցեալի հետ նոյնիսկ առանձնանում են որոշակի առարկայականութեամբ, ապա դրանք գտնւում են անընդհատ փոփոխտող գործունէութեան մէջ՝ յաճախ ստիպելով մեզ սրբագրել անցեալում տեղի ունեցածի գնահատումը, նոյնիսկ այն էականօրէն փոփոխել⁷:

Այս ամէնով հանդերձ՝ հետազօտութեան խնդիր ենք դարձնում ոչ թէ այն, որ տարբեր ժամանակների հետազօտողներ կամ մեկնաբանողներ պատմական այս իրավիճակում հենց սոյն վարկածն են առաջ քաշել՝ յօգուտ այս վարկածի ընտրողաբար մօտենալով փաստերի հաւաքագրմանն ու ներկայացմանը, այլ թէ այս վարկածի կայացումը ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդել ի սկզբանէ:

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՎԵՐ.
ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ

1915ի ինքնապաշտպանական մարտերից, Պորտ Սալիդի գաղթական տեղափոխուելուց յետոյ է, որ առաջին անգամ հանդիպում ենք գրատր աղբիւրների, որտեղ հետաքրքրութեան է արժանանում մուսալեոցիների ծագումը, հայկականութիւնը, բարբառը եւ Անտիոքի հարատււմ յայտնուելը: Պորտ Սալիդի գաղթականականում նրանց ընդունող հայ կամաւորների յուշագրութիւններն են արժանազրում այն, որ այս հայերի բարբառն ու յաճախ նաեւ գոյութիւնը անծանօթ է իրենց: Սրա մասին հետաքրքրի է հետեւեալ հատումը.

Հետեալ օրը, Սեպտ. 15, երբ Բօր-Սալիտ կը հասնինք, գաղթականներ բերող երկրորդ շոգենափ մը նաաահանգիստ մուտքը կ'իմացնեն մեզի: Մեր առաջին գործը կ'ըլլայ շոգենան այցելել, բարի գալուատ մաղթելու մեր պատուական ազգակիցներուն: Կը բարեննք ու անոնք իրենց առջեւ հայեր գտնելով, իրենց դէմքերուն վրայ անպատմելի ուրախութիւն մը կը մատենն: Կը հարցնենք թէ ուրկէ՞ կու գան... քանի՞ հոգի են... ի՞նչպէս ազատուեցան... ու մեր հարցումներուն տուած անհասկնալի պատասխաններէն պահ մը կը շուարինք, սակայն շուտով կը տեղեկանանք որ, մեր բաղդատրեալ ազգակիցները իրենց յատուկ գաւառաբարբառով կը խօսին մեզի հետ, որմէ զատ գիտեն նաեւ թրքերէն: Կը հարցնենք իրենց թէ հայերէն խօսող չկա՞յ մէջերնիս:

- Մենք գորբառ չը գիտենք, կ'ըսեն, ու մարդ կը դրկեն փնտռել եւ գտնելու համար աշխարհաբար գիտցող երիտասարդ մը, որ կ'երեսի կը խօսէր եւ կը հասկնար մեր հայերէնը⁸:

Յամենայն դէպս ուռճացում է այն տեսակէտը, որ մուսալեոցիների գոյութիւնը մոռացում էր մինչ 1915ը⁹, քանի որ տուեալ տարածքի բնակիչների մասին կան մամուլի արձագանգներ մինչ 1915ի յայտնի դէպքերը¹⁰: Նաեւ Հնչակեան¹¹ եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնների այցելութիւններն այստեղ - 1890ականներին¹² - արդէն որոշակի արձագանգ թողել էին, սակայն, ամէն դէպքում, հաստատենք այն, որ հենց մուսալեոցի հեղինակ-

ներն առաջինը հարկ համարեցին ներկայացնել իրենք իրենց առաւել լայն հասարակութեանն ու յատկապէս հայկական միւս շրջաններին ու խմբերին՝ անդրադառնալով այստեղի հայերին, նրանց կենցաղին, սովորութիւններին եւ յատկապէս բարբառին եւ ծագմանը:

Մուսալեռն ու մուսալեռցիներն մինչ 1933ի Ֆրանց Վերֆէլի վէպի հրատարակութիւնը, գուցէ եւ մի քիչ էլ անելի ուշ լայն հասարակութեանը յայտնի չէին եւ մուսալեռցի հեղինակներն էին առաջինները, ովքեր ստանձնեցին իրենց պատմութիւնը շարադրելու գործը: Այդ հեղինակները ինքնապաշտպանական մարտերի սեփական մեկնութիւնները շարադրելուց զատ, խնդիր ունէին ընդարձակ նախաբան տալու, թէ որտեղ է Մուսա Լեռն ու, որտեղից են յայտնուել այդտեղ մուսալեռցիները: Առանձնայատուկ պէտք է նշել երկու՝ այդ պահին հաւասարազօր, բայց միեւնոյն ժամանակ պայքարի մէջ գտնուող Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնների գործօնը, որոնք իրենց հայրենասիրական, կուսակցական, միասնութեան քարոզի իրական դէպք էին ընկալում Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի՝ սեփական տեսանկիւնից մեկնաբանումը: Ահա այսպիսի պայմաններում էին ծնում Մուսա Լեռի ու մուսալեռցիների ծագման վերաբերեալ աշխատութիւնները, որտեղ ամէն կողմը փորձում էր սեփական գաղափարախօսութիւնը շաղախել ինքնապաշտպանական մարտերի պատմութեան թելադրանքում՝ յանձն առնելով նաեւ շարադրել տուեալ հայկական խմբի ծագման իր տարբերակը:

Ինչպէս նշեցինք, մուսալեռցիների ով լինելուն եւ նրանց ծագմանն ու բարբառային առանձնատկութիւններին առաջին անգամ սկսեցին անդրադառնալ հենց մուսալեռցի հեղինակները արդէն Պորտ Սայիդում:

Առաջիններից էր Վեր. Անդրէասեանը, ով *Ալեականեր եւ Խլեականեր* ժողովածոյում հրատարակեց մուսալեռցի-սուեփահայերի ով լինելու, նրանց բարբառի մասին ընդարձակ երկու յօդուած՝ անդրադառնալով նաեւ ծագումնաբանական որոշ հարցերի¹³:

Այս յօդուածներում հեղինակը ներկայացնում է սուեփահայ-մուսալեռցիների բնակութեան վայրերը, տեղանքի նկարագրութիւնն ու փորձում բացատրել մասնատրապէս՝ ինչու են նրանք սուեփահայներ կոչւում, յետեւելով աղբիւրագիտական նիւթի վրայ եւ կապելով այս տարածքը Սելւկիա քաղաքի հետ:¹⁴ Ապա նաեւ *Քիսթիներ* (սուեփաի բարբառի) բարբառի մեկնաբանութեան միջոցով փորձում է հեղինակը ներկայացնել տեղացիներին¹⁵: Նշենք նաեւ, որ յետագայում տոյն յօդուածի հիմքի վրայ հեղինակն ընդարձակ աշխատութիւն է պատրաստում սուեփահայ-մուսալեռցիների բարբառի ուսումնասիրութեան ենթահոդի վրայ, որտեղ մանրամասն նաեւ սկսում է անդրադառնալ տեղի բնակչութեան ծագումնաբանական խնդիրներին՝ յետեւելով բարբառագիտական հետազօտական նիւթին:¹⁶

Սոյն աշխատութիւնը մուսալեռցի-սուեփահայ ինքնութեան հետազօտութեան առանցքներից է հանդիսանում: Նախ կարելի է նշել, որ աշխա-

տանքը հրատարակուել է Երեւանում 1967ին, իսկ այդ ժամանակաշրջանի մասին հետաքրքիր ակնարկ ունի Վ. Շնիրելմանը. նշելով, թէ այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանում «թոյլատրուած էին» ազգայինի որոշակի ազատութիւններ: Առաջ էին եկել «Հայրենասէրների Միութիւնը» (1956) եւ «Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը» (1963), իսկ 1965ի Ապրիլի 24ին Հայոց Մեծ եղեռնի 50րդ տարելիցը ոգեկոչելու համար Ազատութեան Հրապարակում էին հաւաքուել 100 հազարաւոր մարդիկ՝ եկեղեցու ու Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան առաջնորդութեամբ¹⁷: Մեր կողմից անլացնենք, որ Խորհրդային Հայաստանում հայերէն էր թարգմանուել Վերջէլի Մուսա Լեռան 40 Օրը վէպը (1964): Ահա այսպիսի «ազգային զարթոնք» էր Խորհրդային Հայաստանում, երբ հրատարակուեց *Սուեփիայի Բարբառը* աշխատութիւնը: Բացի բուն բարբառագիտական հետազոտութիւնից, հեղինակը յատուկ անդրադարձ է կատարում մուսալեռցի-սուեփահայերի ծագումնաբանական հարցերին: Հիմք ընդունելով բարբառային որոշակի առանձնայատկութիւններ՝ նա խմբաւորում է մուսալեռցիների ծագման առկա վարկածները.

1. Կիլիկեան ծագում
2. Փոփոգիական ծագում
3. Զանգեզուր-դարաբաղեան ծագում
4. Տիգրան Մեծի գերտէրութեան ծագում¹⁸

Անդրադառնալով հեղինակի կողմից արծարծուած վարկածներին՝ նշենք, որ *Կիլիկեան* ծագումը 1915ից ի վեր ամենատարածուած վարկածն էր¹⁹, որի մասին մի շարք աշխատանքներ կան գրուած եւ որի հիմնական գրաւականը Յեղասպանութիւնից անմիջապէս յետոյ այս տարագրեալ խմբի՝ հայկական որեւէ հաւաքական խմբի մաս կազմելն էր, քանի որ աշխարհագրական առումով Մուսա Լեռը Կիլիկիա չէր, չնայած հենց ամենամօտն էր հայկական տարածքներից, որին կարելի էր կցուել: Բացի դրանից՝ Հայկական Կիլիկիան սերտ կապեր ուներ Անտիոքի հայերի հետ, որի վառ ապացոյցներից մէկը կարելի է համարել մուսալեռցի որոշ ընտանիքների՝ կիլիկեան հայկական բնակավայրերի անուններով ազգանունները՝ Ուրֆալեան, Այնթափեան եւն.: Գրաւոր աղբիւրներում այս վարկածը շարունակում է մինչեւ հիմա արծագանգ ունենալ յուշագրութիւններում եւ մուսալեռցիների վերաբերեալ տպագրուող նորովի մեկնութիւններում²⁰:

Հեղինակի աղբիւրները կիլիկեան ծագման վերաբերեալ մղում են իրեն որոշ հետետութեան.-

- Սուեփիան դարեր շարունակ դրացի եղած է Կիլիկիոյ, որ, որպէս հայկական պետութիւն, բնականաբար, մեծ հմայք ունէր սուեփահայոց աչքին: Բնականաբար միշտ երթեւել կ'ըլլար, առետուր եւ ընկերական կապեր կային: Եւ վերջապէս, երկու կողմին ալ լեզուն հայերէն ըլլալով՝ տկար Սուեփիոյ լեզուն չէր կրնար չազդուիլ Կիլիկիոյ իր ազգակիցներուն լեզուին: Անհաւանական չէ, որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն յետոյ՝ մաս մը կիլիկեցի հայեր եկած հաստատուած ըլլան Սուեփիոյ հայերուն միջեւ իրենց հետ բերելով կիլիկեան ռամկօրէն քառա-

մթերքը եւ քերականութիւնը՝ ընդելուզելու համար զանոնք տեղական բարբա-
ռին հետ²¹:

Փաստօրէն կիլիկեան ծագման վարկածը առաջին հերքողը դառնում է
հենց Անդրէասեանը՝ չնայած հեղինակը հիմնւում էր միմիայն բառամթերքի
վրայ եւ ծագման միւս առանձնայատկութիւնների մասին փորձում էր են-
թադրութիւններից առաջ չանցնել:

Երկրորդ եւ առաւել քիչ մանրամասնող վարկածը *Փոփոխական* վար-
կածն էր, ըստ որի հայկական ցեղերը Փոքր Ասիայի վրայով անցնելիս մի
փոքր հատուած տեղակայուել է Ասորիքում՝ Սուետիա-Մուսա Լեռում՝ պահ-
պանելով հայկական լեզուի նախնական տարբերակը եւ առանձին զար-
գացում ունեցել: Հեղինակն այս վարկածը հերքում է քիսթինըկի մէջ Հա-
յաստանի հարեւան ժողովուրդների բառերի առկայութեամբ, որը չէր կա-
րող լինէր առանց Հայաստանի շրջակայ ժողովուրդների հետ շփման, եւ ...
մուսալեռացիների ծագումը մօտեցնում իրանական սահմանին եւ անելի որո-
շակի՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղին:

Հեղինակն առաջին անգամ է ներկայացնում մուսալեռացիների՝ *Զանգե-
զուր-Ղարաբաղեան* ծագման վարկածը: Պէտք է յստակ նշենք, որ սա
ընդհանրապէս առաջին անգամ էր առկայ բոլոր աշխատութիւններում, երբ
մուսալեռացիների արմատները կապւում էին Զանգեզուր-Ղարաբաղի հետ:
Հեղինակը, այս վարկածը վերջնական համարեց որպէս մուսալեռացիների
ծագման ամենահաւանականը:

Տիգրան Մեծի ստեղծած գերտէրութեան կազմում Սելեւկիայի առկայու-
թիւնն ու Ասորիքի գրաւումը առաւել քան համոզիչ են թւում հեղինակին՝
հիմնուել այն տեսութեան վրայ, որ հենց **Տիգրան Մեծի** ժամանակներից
են մուսալեռացիները յայտնուել Սուետիա-Սամանտաղ-Մուսա Լեռում: Սա
տարածուած է հայկական տարբեր խմբերի ինքնութեան մէջ ծագման կամ
նոյնիսկ առանձնանալու վարկածներում²², որից թերեւս մուսալեռացիներն էլ
չեն «խուսափել»²³: Ահա հենց այս վարկածն է, որ ամենահաւանականն է
թւում հեղինակի համար եւ որն էլ իր համոզմամբ հանդիսանում էր
մուսալեռացիների ծագման գլխաւոր վարկածը:

ՄՈՒՎԱԼԵՆՑԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԱՐՅԱԽԵԱՆ ՎԱՐԿԱԾԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԳՐԱԽՈՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒՄ

Չնայած՝ յստակ պատմական դրուագ կար արցախցի կիլիկեցիների վե-
րաբերեալ²⁴, սակայն մեզ յայտնի գրաւոր աղբիւրներից միայն մէկն է յա-
տուկ անդրադարձ կատարում Գանձակի Օջին իշխանին՝ Անտիոք-Ալեք-
սանտրէթի կիլիկեցման կամ հայկականացման-մուսալեռացիացման ճանա-
պարհին:

Դա Վահան Մ. Քիւրքճեանն էր, ով իր *Հայկական Կիլիկիա* աշխատու-
թեան մէջ փորձ կատարեց Ալեքսանտրէթը մասնատրապէս եւ Անտիոքն

ընդհանրապես վաղ շրջանից հայկական եւ յատկապես Կիլիկեան Հայկական տարածք ներկայացնել՝ խնդիր ունենալով «խոչընդոտել» օտարների հակահայկական քարոզին:

Այսպէս՝ անդրադառնալով այն շրջանում հայկական հետքին՝ հեղինակը յստակ մատնանշում է Օշինի այս տարածքներ յայտնուելու մասին.

Տասնըմէկերորդ դարուն գրեթէ ամբողջ գաառը (Անտիոք - Խ.Գ.) կը կառավարուէր հայ պաշտօնակալներու կամ աատական պարոններու ձեռքով, զորօրինակ Խաչատուր Զօրավար՝ Իսաւրիան Անտիոքի մէջ, Օշին ի Լամբրոն...²⁵:

Մէկ այլ ուշագրաւ եւ մեզ համար նոր վարկած է առաջ քաշում Ադասին (Կարապետ Թուրսարգիսեան), ով կիլիկեցիների եւ մասնաւորապէս զէթունցիների ծագման մասին մտորելիս ակնարկում է. «*Ձէթունի բերդը միայն հնուքեան բաւական նշմար մը ունի. շինուած է գիւղաքաղաքի արեւմտեան կողմը, բարձր քարածայրի մը վրայ, որուն մշտակայ փերերն եղած են Սուրէնեանց իշխանները: Այս գերդաստանը երկու անուն ունի, որ փոխն ի փոխ կը յիշուի Վէնեան եւ Վասիլոսեան: Անժպտելիօրէն Գող Վասիլ իշխանին շառափղէն կը սերին Սինեաց աշխարհի Սուրէնեանց պարմական գերդաստանէն*»²⁶: Ըստ պատմական անցքի՝ Կիլիկիայում եւ **Հյուսիսային Ասորիքում** ինքնահռչակ իշխանապետ Փիլարտոս Վարածնունու մահից յետոյ (1090) տարագիր հայութեանը համախմբողի եւ հովանաւորողի դերը ստանձնեց Փիլարտոսի հպատակ, հայութեան շրջանում հեղինակութիւն վայելող իշխան Գող Վասիլը:

Միւս մեզ յայտնի հեղինակները, շարադրելով մուսալեոցիների ծագման մասին իրենց տեսակէտները, յենուել են հիմնականում բարբառագիտական եւ լեզուաբանական աղբիւրների վրայ, իսկ Սինիք-Արցախին անդրադարձն էլ հենց կապել են բարբառային նմանութիւնների հետ:

Նշենք, որ Հրաչեայ Աճառեանը նախ 1911ին²⁷ ապա 1954ին²⁸ յատուկ անդրադարձ է կատարել սուետիահայերի բարբառին՝ համեմատական եզրեր գծելով, օրինակ՝ Մարաղայի բարբառի հետ, որոնցից էլ Սուետիոյ կամ Մուսա Լեռան բարբառը Զանգեզուր-Ղարաբաղեան բարբառին կապել ցանկացող իւրաքանչիւր հետազօտող հարկ էր համարում յղուել: Նշենք նաեւ, որ անգամ *Սիոն* հանդէսի Ցրդ համարում²⁹ Աճառեանի բարբառագիտութեան վերաբերեալ մի աշխատանքի վրայ յղում կատարող հեղինակները մէկը միայն արտագրել են յղումը, քանի որ այդ յօդուածում մէկ բառ անգամ չկայ, Սուետիայի կամ հարեան Արամոյի, Բէյլանի բարբառների մասին³⁰: Այդ յօդուածում Աճառեանը որոշակի նմանութեան եզրեր է գտել Զմիւռնիայի եւ Ղարաբաղի բարբառների միջեւ³¹, որը նոյնիսկ անհամեմատելի հեռավորութեան վրայ է գտնուում բուն Անտիոքից:

Ինչպէս վերեւում նշեցինք Անդրէասեանը 1967ին հրապարակուած *Սուեփոյոյ Բարբառը* աշխատութեան մէջ առաջին անգամ ծաւալուն անդրադարձ կատարեց մուսալեոցիներ-սուետիացիների ղարաբաղեան ծագմանը՝ ամբողջովին յենուելով բարբառային քննութեան վրայ³²: Հեղինակը

նախապես նշելով, որ ղարաբաղեան-զանգեզուրեան բարբառի մասին ընդարձակ տեղեկատուութիւն չունի, անդրադառնում է Նիկոլ Աղբալեանի այն բանաւոր գրոյցներին, որ ղարաբաղեան եւ սուետիա-քեսապի բարբառները շատ մօտիկ են իրար³³: Նա իր ունեցած աղբիւրներով փորձել է բարբառային քննութիւն անել երկու բարբառների նմանութեան վերաբերեալ՝ անդրադառնալով նաեւ պատմական կապերին: Սրանից զատ հեղինակը փորձում է տեսութիւնը զարգացնել նաեւ Հայաստանի հարեան պետութիւնների եւ յատկապէս պարսկերէնի համեմատականներով նաեւ թաթխմբի անուանման հետ կապուած: Սոյն լեզուաբանական-բարբառագիտական քննութեան տեսական հանգուցալուծման մէջ Անդրէասեանը նշում է. «...Այս բոլորը, որպէս հաւաքական եւ պարագայական (circumstantial) ապացոյց՝ կը հաստատեն այն տեսութիւնը, որ Սուեդիա-Քեսապի հայութիւնը Հայաստանէն գաղթած է եւ հաւանաբար, հարաւային Հայաստանէն՝ Պարսկաստանի սահմանակից Զանգեզուր-Ղարաբաղէն գաղթած են անոնք: Արիկա կը հաստատեն վերեւ յիշուած վերջին երեք կէտերը.

ա) Զանգեզուր-Ղարաբաղի բարբառներուն հետ Քիսթինըկի նմանութիւնը, բ) Քիսթինըկի մէջ գործածուող մասնայապով կարսկերէն բառերը, գ) «թաթ» անուան թելադրութիւնը: «Թաթերը» ճանչնալու դիտութիւնը պիտի ունենային Պարսկաստանի եւ Ադրբեջանի սահմանակից հայկական գաւառներու մէջ բնակողներ, որպիսիք են Զանգեզուր եւ Ղարաբաղը»³⁴:

Վարկածի այս տեսաբանումը յետագայում բոլոր հեղինակների արծարծման նիւթն է եղել, ովքեր յաճախ նոյնիսկ չյնտելով Անդրէասեանի սոյն աշխատութեան վրայ՝ նոյն կերպ են ներկայացրել մուսալեոցիների ղարաբաղեան ծագման վարկածը:

Փաստօրէն սոյն աշխատութիւնը մուսալեոցիների ղարաբաղեան ծագման վարկածի հիմնանիւթն է, որից ելնելով էլ յետագայում այս վարկածը սկսեցին աշխուժացնել եւ զարգացնել:

1970ին լոյս տեսած Մուսա Լեռան Յուշամարեանը երկրորդ ընդարձակ աշխատութիւնն էր, որտեղ եւս առաջ քաշուեց մուսալեոցիների Սիւնիք-Ղարաբաղեան ծագման վարկածը՝ հիմնուելով պատմական դէպքերի քննութեան եւ նաեւ բարբառային համեմատականի վրայ.

Ահա դէպի հայկական Տաւրոս եւ Կիլիկիա դիմող սոյն հայերէն որոշ մաս մըն ալ (մասնատրապէս լեռնային շրջաններէ եկած՝ ինչպէս օրինակ Սիւնեաց Զանգեզուրի շրջանէն) կ'անցնին հայկական Տաւրոսը ու Ամանոսեան լեռներուն վրայ եւ Անտիոք կը հաստատուին: ...Իսիստ հաւանական է որ այս շրջանին՝ եկուոր հայերէն մաս մըն ալ հաստատուած է Ճեպէլ Մուսայի փէշերուն վրայ... Այս վարկածը ուժ կը ստանայ մանաւանդ այն իրողութեամբ որ Ճեպէլ Մուսայի բարբառը նմանութեան շատ մը կէտեր կը բացայայտէ Սիւնեաց շրջանէն Զանգեզուրի բարբառին»³⁵:

Յուշամարեանի խմբագիր Մարտիրոս Գուշագեանը այս տեսութեան զարգացումն արդէն շարունակեց իր թեկնածուական ատենախօսութեան

մէջ, որը լոյս տեսաւ Մուսա Լեռան Հայկական Գաղթօճախը խորագրով 1988ին³⁶։ Անդրադառնալով մուսալեռցիների ծագման վարկածներին՝ հեղինակը պատմական կարճ ակնարկով ապա բարբառագիտական աղբիւրներով հիմնատրումներ է փնտռում մուսալեռցիների դարաբաղեան-զանգեզուրեան ծագման վերաբերեալ. «Մուսա Լեռան գաղթօճախի ծնատրման մէջ աւելի հիմնական դեր խաղացած է ԺԱ. դարուն Արեւելեան Հայաստանէն մեծ տեղաշարժը դէպի Կիլիկիա եւ աւելի հարաւ։ Հաւանական կը նկատուի, որ այդ գաղթականութեան շրջանին յարկապէս Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի-Սիւնեաց աշխարհի հայերէն հալոյած մը յառաջանալով դէպի հարաւ, հաստատուած է Ամանոս-Սեւ Լեռներու հարաւային լանջերուն վրայ-Մուսա Լեռան շրջան։ Այս պարագան կարելի է հաստատել պատմական եւ յարկապէս լեզուական տուեալներով»³⁷։ Սոյն դիտարկումներն այս շրջանում արդէն օրինաչափ էին տուեալ վարկածին անդրադարձողների կողմից, եւ ստացում էր այնպէս, որ սրանից յետոյ հրապարակուած աշխատանքներում էլ հեղինակները դադարել են խոր վերլուծական աշխատութիւններ ներկայացնել՝ բաւարարուելով միայն նախորդ հետազոտողներից սոյն դրուագը վերցնելով։

Վերոնշեալ աղբիւրները հիմնականում մուսալեռցի հեղինակների մտաւոր պրպտումների արգասիքներ են, որոնք իհարկէ յետագայ տարիներին որեւէ կերպ անդրադարձ չեն ունեցել։ Այս մտորումներն արդէն հանրային մեծ տարածում էին գտել եւ յաճախ նաեւ աւանդազրոյցի ընկալում են թողնում, քանի որ նմանատիպ պատմութիւնները հիմնականում պատմում են խնջոյքների, աղիքների ժամանակ եւ բանաւոր խօսք ու զրոյցի արդիւնքում են տարածում, հասարակական արձագանգ ստանում։ Սիւս նման արձագանգի վառ օրինակ է 2010ին պաշտօնական այցով Այնճարում գտնուող ԼՂՀ նախագահի աշխատակազմի անդամ, Դալիթ Բաբայեանի յատուկ անդրադարձը։ Նորավանք հանդէսում հրապարակուած «Այնճար. Մերօրեայ Մուսա Լեռն Ու Արցախի Հնօրեայ Բեկորը Մերձատր Արեւելքում» յօդուածում հեղինակը ներկայացրել է Այնճարում գտնուած օրերի առօրեան, ապա առաւել ծաւալուն անդրադարձել մուսալեռցիների դարաբաղեան ծագմանը. «...Սակայն այն, ինչ Այնճարում իմացանք Մուսա Լեռան անցեալի վերաբերեալ, տպատրիչ էր, իսկ Արցախի ներկայացուցիչների համար՝ հաճելիօրէն զարմանալի։ Շատ այնճարցիներից իմացանք, որ մուսալեռցիները եկել են Ղարաբաղից, մասնատրապէս՝ Արցախից եւ Զանգեզուրից։ Սկզբում չհաւատացինք՝ կարծելով, թէ ասուածը հաճույախօսութիւն է՝ հիմնուած այն առանձնայատրով վերաբերմունքի վրայ, որն ունեն սփիւղահայերը Ղարաբաղի հանդէպ։ Սակայն աստիճանաբար ընդլայնելով շփման շրջանակը՝ հասկացանք, որ իրականում այդ աւանդութիւնը փոխանցում է սերնդէսերունդ, եւ Այնճարում դա ամենեւին էլ գաղտնիք չէ։ Իդէպ, աւանդութիւնները տպտմական գլխատր աղբիւրներից են համարում։ Հետաքրքիր է, որ Այնճարում բնակչութեան մեծամասնութիւնը գիտէ

պատմության եւ իր նախնիների ծագման նշանակալից ամենաանշան մանրամասները»³⁶:

Այնճար (Մուսալեռ)-Արցախ համադրության անուղղակի մի նիւթի էլ հանդիպեցինք Առաւօր օրաթերթի 2018 Մայիսի 30ի կայքէջում, որտեղ հեղինակը այցելել էր Այնճար ու տեղի հայկականության մասին տպատրուքիւններով կիսուել՝ թողնելով հետեւեալ յետգրութեանը. «Յ. Գ. Տեղաբնակների հետ զրոյցների եւ քաղաքում շրջելու ընթացքում՝ Այնճարը նմանեցրի Արցախին: Մուսուլմանական միջավայրում պայմանականօրէն շրջափակուած փոքր տարածքներ, որոնք օր օրի զարգանում եւ բարգաւաճում են այդ հողի վրայ ապրող եւ ստեղծագործող հայերի շնորհիւ: Պէյրուֆ վերադառնալուց առաջ՝ Այնճարի քաղաքապետ Վարդգէս Խոշեանին հրաժեշտ տալու ժամանակ, նա ասաց, որ իր որդու անունն Արցախ է: Հայերի պատմական ճակատագրի անխուսափելի եւ հարկադրուած հետեւանքների արդիւնքում այսօր Արցախը ծառայում է Լիբանանի բանակում»³⁹:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ներկայացնելով մուսալեռցիների ծագման վարկած-առասպելներից դարաբաղեան-գանգեզուրեանը՝ փորձեցինք դէպքի օրինակով ցոյց տալ, թէ ինչպէս է ժամանակի մէջ գրատր աղբիւրներից որոշակի հետազոտութիւնը հասարակական լայն արծագանգ ստանում որպէս եղելութիւն: Սոյն հետազոտութեան միջոցով ցոյց տուեցինք, որ ծագման, ինքնութեան վարկածները կարող են ունենալ պատմական, քաղաքական զարգացումներով պայմանաւորուած փոխակերպումներ: Վերոնշեալ վարկածը 1915ից յետոյ սեփական հաւաքական «ես»ի փնտտութեան մի դէպք էր որոշակի մի դրուագի օրինակով, որը ցոյց է տալիս, որ նշանակալի տեղային ինքնութեան ենթահողում 1915ից յետոյ տեղի են ունեցել ինքնաճանաչողութեան գործընթացներ: Գրատր աղբիւրները այս պարագայում հանդէս են գալիս, որպէս տուեալ հաւաքականութեան մտաւոր խմբի գործողութիւն, որը ժամանակի ընթացքում կլանում է նաեւ ամբողջ հաւաքականութեանը: Մուսալեռցիների՝ դարաբաղցի-արցախցի նախնիների փնտտութեան դէպքի արդիականութիւնը առաւել ցայտուն է դարձնում վերոնշեալ փոխակերպման երեսոյթը, որին էլ փորձեցինք անդրադառնալ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այնճարի մուսալեռցիների ինքնութեան հետազոտութիւնները սկսել են 2015ից: Գլխաւոր աջակցութիւնը ստացել են Հայկազեան Համալսարանից՝ նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փոլ Հայտօսթեանի կողմից եւ Համալսարանի Հայկական Սփիտքի Ուսումնասիրութեան Կենտրոնի տնօրէն Դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեանից, ովքեր աջակցել են գիտահետազոտական աշխատանքներ նախաձեռնելու, Համալսարանի գրադարանից օգտուելու աշխատանքներում: Յատուկ շնորհակալութիւն են

- ուզում յայտնել Գալուստ Կիվպենկեան Հիմնարկության, որը միջանի անգամ աջակցել է հետազոտական ուղետրոփումների կազմակերպման գործում:
- ² Նախապէս նշենք, որ թե՛ կիլիկեցիների եւ թե՛ մուսալեոցիների արցախեան ծագման առասպել-պատումները հիմք հանդիսացան, որ փորձենք այդ առասպելներում պատմական ճշմարտութիւններ փնտոել՝ յենուելով առասպելի այն տեսարանմանը, որ իրաքանչիւր առասպել՝ ընտրուած պատմական իրողութիւններից կազմուած պատմութիւն է (տեսութիւնը տե՛ս՝ Алейда Ассман, *Длинная Тень Прошлого Мемориальная Культура и Историческая Политика* [Ալէդա Ասսման, Անցեալի երկար ստուերը. յիշողութեան մաշակոյթն ու պատմական քաղաքականութիւնը, գերմ.ից թարգմ.] Բորիս Խլեպնիկով] Մոսկուա, 2014, էջ 24:
- ³ Ելենով Կալապրուած աշխատանքներում տուեալ եզրոյթների օգտագործման սկզբունքներից Սինիք-Արցախ եւ Ղարաբաղ եզրոյթները կիրառու ենք նոյն ընկալումով:
- ⁴ Տ. Անդրէասեան, *Սուեփայի Բարբառը, Քիսթիւնդի Լեզուն*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1967, էջ 329:
- ⁵ Ch.M. Lyon, E. M. Nix, R. K. Shrum, *Introduction to Public History, Interpreting the Past, Engaging Audiences*, Rowman and Littlefield, Maryland 2017, էջ 1-21:
- ⁶ В.А. Шнирельман, *Войны Памяти, Мифы, Идентичность и Политика в Закавказье* (Վ. Շնիրելման, յիշողութեան պատերազմները, առասպելներն, ինքնութիւնը եւ քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում) Մոսկուա, ИКЛ «Ակադեմիկա», 2003, էջ 11:
- ⁷ Шнирельман, էջ 16:
- ⁸ Տոքթ. Մ. Սալթի., «Սուետացիներու Բօր-Սալիտ Ժամանումը», *Ալեակներ եւ Խլեակներ*, Հայ Վրանաքաղաքին Տարեգիրքը, Տպ. Ա. Գասապեան, Աղեքսանդրիա, 1919, էջ 19-20:
- ⁹ Գ. Գէօգալեան, «Մուա Լեռի Ազգագրութիւնը», Երեւան, Տպ. Գիտութիւն, 2001, էջ 21-2:
- ¹⁰ Յար. Ն. Ներսէսեան, «Մուա Լեռան Հայ Գիւղերը», *Քիզանդիոն*, թիւ 4418, 26 Ապրիլ 1911, Կ. Պոլիս, Մուա լեռան հայ գիւղերը, <http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/byuzandion%20k.polis/1911/1911%284418%29.pdf>. նաեւ՝ Յար. Ն. Ներսէսեան, *Քիզանդիոն*, 27 Ապրիլ 1911, թիւ 4419: <http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/byuzandion%20k.polis/1911/1911%284419%29.pdf> :
- ¹¹ Զօրա Իսկէնտէրեան, *Յուշեր Պապմութեան Համար*, Պէյրութ : Ա. հ., 1974. էջ 9-11:
- ¹² Ն. Բաղդոյեան, «Ճէպէլ Մուա եւ Հայ Լեռնականները», *Հայրենիք ամսագիր*, Պոսթոն, 1935, Փետրուար, էջ 66:
- ¹³ Թալի:
- ¹⁴ Վ. Տ. Անդրէասեան, «Սուետահայերը», *Ալեակներ եւ Խլեակներ*, էջ 13:
- ¹⁵ Անդրէասեան «Սուետիոյ Գաառաքաղաքառը», էջ 217:
- ¹⁶ Անդրէասեան, *Սուեփայի Բարբառը*:
- ¹⁷ Шнирельман, էջ 48-9:
- ¹⁸ Անդրէասեան, *Սուեփայի Բարբառը*, էջ 317-48:
- ¹⁹ Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Ի. Մարտիրեան, «Ջերէլ Մուայի Բարբառը», *էջմիածին Հանդէս*, Մարտ, 1952, էջ 35-36:

- ²⁹ Օրինակ՝ Ս. Շերպեթեան, *Պալմուսիկի Սուեյրահայերու*, Այնճար, 2010, էջ 15-20:
- ³⁰ Անդրէասեան, *Սուեյրիայի Բարբառը*, էջ 320:
- ³¹ Առանել մանրամասն տե՛ս՝ A. Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, Transaction Publisher, New Brunswick, NJ, 1993, էջ 343-7:
- ³² Шнирельман, էջ 33:
- ³³ Առանել մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Տէր Պետրոսեան, *Խաչակիրները եւ Հայերը, Հալոյր Բ., Պալմա-քաղաքագիտական Հետազոտութիւն*, Երեւան 2007, էջ 293-5, 304, 326-40. նաեւ՝ Մ. Յովհաննէսեան, *Հայկական Կիլիկիոյ Բերդերն ու Բերդաքաղաքները*, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1989, էջ 16-7. նաեւ՝ Ղետնդ Ալիշան, *Միտան*, 22. Չանգըրը գալէ. *Պապեոն*. Սմբար Գունդստրալ <http://www.digilib.am/book/1343/1609/10765/%D5%8D%D5%AB%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%A1%D5%B6, 02/07/2018>:
- ³⁴ Վ. Մ. Քիւրճեան, *Հայկական Կիլիկիա*, «Կոչնակ» Հրատ., Նիւ Եորք, 1919, էջ 9-10:
- ³⁵ Աղասի, *Չէթուն եւ Իր Շրջականները*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1968, էջ 8:
- ³⁶ Հ. Աճառեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն.- Ուրուագիծ եւ Դասատրութիւն Հայ Բարբառների Բարբառագիտական Քարտէսով*, Հալոյր Ը., Էմիլեան Հանդէս, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 200:
- ³⁷ Հ. Աճառեան, *Լիակալար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Հար. II, Հայկական ՍՍԻ ԳԱԱ Հրատ., Երեւան, 1954, էջ 71:
- ³⁸ Հ. Աճառեան, «Հայերնի Բարբառները», *Միտն ամսագիր*, ԻԳ. Տարի, Նոր շրջան, թիւ 8, Օգոստոս 1949:
- ³⁹ Օրինակ՝ Մ. Գուշագեան, *Մուսա Լեւոն Հայկական Գաղթօճախը*, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, Պէյրութ, 1988, էջ 43:
- ⁴⁰ Աճառեան, «Հայերնի Բարբառները», էջ 222:
- ⁴¹ Անդրէասեան, *Սուեյրիայի Բարբառը*, էջ 329:
- ⁴² Նոյն:
- ⁴³ Նոյն, էջ 337:
- ⁴⁴ Մ. Գուշագեան, Բ. Մատտոնեան, *Յուշամարեան Մուսա Լեւոն, Հրատ.՝ Ճեպէլ Մուսայի Հայրենակցական Միութեան*, Տպ. Ատլաս, Պէյրութ, 1970, էջ 40:
- ⁴⁵ Գուշակեան, Մատտոնեան:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 43:
- ⁴⁷ Դ. Բաբայեան, «Այնճար. Մերօրեայ Մուսա Լեւոն Ու Արցախի Հնօրեայ Բեկորը Մերձարտր Արեւելքում», *Նորակներ Հանդէս*, 26.11.2010, http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=5157#7_b (28/08/2018):
- ⁴⁸ Մ. Մկրտչեան, «Լիբանանի Սրտում Ծաղկող Փոքրիկ Հայաստանը», *Առաւօր*, 30 Մայիս 2018 (https://www.aravot.am/2018/05/31/960498/?utm_source=dlvr.it&utm_medium=facebook) 27.08.2018:

DID THE MUSALER POPULATION ORIGINATE FROM ARTSAKH? LOOKING FOR
THE IDENTITY OF ANCESTORS AFTER THE 1915 SELF DEFENSE

(Summary)

KHOREN GRIGORIAN

khorenethnography@gmail.com

The Musaler Armenians rebelled against the Turkish orders of deportation, took to arms and defended themselves, relying on the difficult terrain of their mountains. Eventually they were saved by a French naval vessel patrolling the north-eastern Mediterranean coast and taken to Port Said in Egypt. This heroic defense and liberation have become the theme of the renowned novel, *The Forty Days of Musa Dagh*, by Frantz Werfel.

The presence of the Musaler Armenians at a significant distance from mainland Armenia has always raised questions. This has led to diverse examinations, research and speculation about their origins, which have developed into questions of identity and their ancestry. Based on data from published literature, the author notes that these issues have been circulating and evolving for over a century now. The paper argues that these questions have been given both popular and scientific answers, which, however, do not seem totally reliable. By focusing on the hypothesis that the Musaler population originated in Artsakh, the author tries to examine the basic reason for the development of such a hypothesis and the factors that triggered it. Furthermore, the author examines how such oral history develops and evolves, and how its episodes are maintained and consolidated in popular memory?